

Jerzy ZIELENIEWSKI

Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV–XVIII wieku*

Problematyka badawcza miast podlaskich była wielokrotnie podejmowana przez historyków. Zajmowano się genezą i rozwojem sieci miejskiej na Podlasiu¹, rozpowszechnianiem się prawa miejskiego², gospodarką miast³. Badano też dzieje poszczególnych ośrodków miejskich⁴. Uwadze historyków umykał problem rozwoju i kształtowania się układów przestrzennych miast, jak również ich wewnętrzne, historyczne podziały⁵.

W świetle dotychczasowego stanu badań podjęcie prac nad rozwojem przestrzennym miast podlaskich wydaje się zrozumiałe i konieczne. Pozwolą one, przy znacznym niedostatku źródeł kartograficznych, na pełniejsze zrekonstruowanie obrazów miast, etapów ich powstawania i rozwoju.

* Artykuł jest oparty na pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem doc. dr hab. Stanisława Alexandrowicza, obronionej w 1981 r. w Instytucie Historii Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku. Dziękuję doc. dr hab. S. Alexandrowiczowi za naukową opiekę, dr J. Maroszkowi za cenne uwagi, a ks. dr E. Borowskiemu za pomoc w kwerendach archiwalnych w Archiwum Diecezjalnym w Drohiczynie n. Bugiem.

¹ S. Alexandrowicz, *Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Kwartalnik HKM”, t. XXVIII, 1980, nr 3, s. 413–427; tenże, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV – I poł. XVIII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. I, Białystok 1964, s. 63–130.

² W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku*, „Przegląd Historyczny”, t. LXXIII, 1982, z. 1–2, s. 23–46.

³ J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII w.*, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, t. LI, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976.

⁴ F. Z. Weremiej, *Stolica Jaćwieży*, Drohiczyn 1938; A. Stafiński, *Z przeszłości Suraja*, Białystok 1938; S. Herbst, *Bielsk Podlaski*, „Studia z historii budowy miast”, Prace IU i A, t. VI, 1957, z. 2/17, s. 39–47; A. Czapska, *Węgrów. Monografia historyczno-architektoniczna*, Warszawa 1957; W. Trzebiński, *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce wieku Oświecenia*. Tykocin, „Studia z historii budowy miast”, Warszawa 1955, s. 91–100; S. Alexandrowicz, *Zarys dziejów Łosic (XIII–XVIII w.)*, (w:) *Łosice 1264–1966*, Warszawa 1969; L. Postołowicz, *Układ przestrzenny Drohiczyna do końca XVIII wieku*, (w:) *Drohiczyn. Dzieje miasta na tle dziejów regionu*, Białystok 1979, s. 30–37.

⁵ Traktowano przestrzeń podlaskich ośrodków miejskich jako jednorodną, choć sygnalizowano np. występowanie w niej podziału na tzw. „miasta ruskie i łackie”, jednak bez wnikania w jego istotę.

Podlaską sieć miejską tworzyły miasta królewskie i prywatne. Najstarsze z nich są te, które rozwinęły się w pobliżu zbudowanych w XIV w. litewskich zamków obronnych. Istniały one w Drohiczynie, Bielsku, Mielniku i prawdopodobnie w Surażu.

Celem badań było ukazanie kolejnych etapów rozwoju przestrzennego Bielska Podlaskiego — jednego z najstarszych organizmów miejskich na Podlasiu — jak również czynników ten rozwój stymulujących.

Źródła pisane w odniesieniu do historycznej przestrzeni określają Bielsk jako miasto, okręg miejski, okręg puszczański lub w znaczeniu łącznym. Z racji tej wyodrębniono z przestrzeni (rozumianej najszerszej) Bielska dwie części. Część pierwszą nazwano strefą wewnątrzmijską, drugą zaś strefą zewnątrzmijską. Łącznie tworzą one przestrzeń ogólnomijską, która w ciągu XIV—XVIII w. ulegała pod wpływem rozwoju osadnictwa, prawa i procesów urbanizacyjnych mniej lub bardziej znacznym przemianom.

W badaniach strefy wewnątrzmijskiej — zurbanizowanej w sposób miejski — zwrócono uwagę na uwarunkowania geograficzne, prawne, gospodarcze i społeczne. One to decydująco wpływały na rozwój przestrzenny miasta lub go krępowały. Można by je nazwać czynnikami historyczno-rozwojowymi wewnątrzmijskimi, różniącymi miasta lub czyniącymi je do siebie podobnymi.

Strefę zewnątrzmijską podzielono, opierając się na kryteriach chronologicznym, prawnym i gospodarczym, na dwa elementy. Przestrzeń elementu pierwszego tworzył określony w przywilejach królewskich areał ziemi — tzw. uposażenie miasta — wraz z wsiami miejskimi, obszar puszczański zaś, na którym mieszczanie mieli prawo wolnego wrębu, tworzył przestrzeń elementu drugiego.

Możliwości prowadzenia działalności gospodarczej w strefie zewnątrzmijskiej czyniły miasto atrakcyjnym dla różnych grup zawodowych. Ziemia — z racji jej swobodnego obrotu — była swoistym miejscem lokowania kapitałów kupieckich, jak również stanowiła zabezpieczenie zawieranych transakcji bankowych. Strefa ta poprzez swój charakter i funkcje gospodarcze wywierała istotny wpływ na demograficzny i przestrzenny rozwój miasta. Z tego względu nie mogła być pominięta w badaniu układu przestrzennego Bielska.

W pracy nad układem przestrzennym miasta w wieku XIV—XVIII posługiwano się metodą retrogresywną przyjmując za punkt wyjścia wiek XX.

Rejestracja nazw miejscowych występujących na obszarze strefy wewnątrzmijskiej i ich lokalizacja na planie miasta w skali 1 : 2500 wykonanym w 1956 r. na podstawie pomiarów przeprowadzonych w latach czterdziestych XX wieku, stanowiła początkowy etap prac⁶. Uzyskano w ten sposób

⁶ Korzystano też z materiałów kartograficznych miasta, znajdujących się w Woje-

łącność z nazewnictwem występującym w źródłach XVIII i XIX-wiecznych, którego lokalizacja w terenie nastęrczała trudności. Dzięki temu źródła pisane stały się bardziej czytelne w sensie rozumienia przestrzeni, którą opisywały, bądź do której się odnosiły.

Kolejny etap pracy polegał na wyznaczeniu poprzez lokalizację w przestrzeni wewnątrzmięskiej tych jej elementów topograficznych, które umożliwiły przestrzenne rozumienie opisu miasta sporządzonego w 1779 r. przez komisarza Komisji Boni Ordinis⁷. Występujące w nim elementy topograficzne, tzn. ulice, świątynie, cmentarze, zbiorniki i ciekki wodne, mosty, groble itp. wraz z ich nazewnictwem naniesiono na plan miasta. Otrzymano, głównie przez ustalenie położenia i kierunku biegu ulic, topograficzny wygląd miasta w końcu wieku XVIII.

Celem dalszych prac było odtworzenie układu przestrzennego miasta w XVI w.

Dla niektórych z królewskich miast podlaskich zachowały się inwentarze⁸ lub rejestry pomiaru włócznej⁹. Te ostatnie są najpełniejszymi XVI-wiecznymi opisami miast, spełniającymi większość warunków potrzebnych do kartograficznego zrekonstruowania obrazu przestrzeni miejskiej. Dla Bielska rejestr taki w całości nie jest znany. Zachował się tylko jego fragment wypisany z oryginalnego rejestru w końcu XVIII w.¹⁰ Informacje w nim za-

wódzkim Biurze Geodezji i Terenów Rolnych – Rejonowy Oddział w Bielsku Podlaskim. W czasie prowadzenia kwerend źródłowych natrafiano na liczne informacje o planach Bielska sporządzonych przed końcem wieku XVIII. Wśród nich najcenniejszym byłby plan miasta z 1781 r. wykonany na polecenie działających w 1779 r. w Bielsku komisarza Komisji Boni Ordinis. Był on przechowywany do 1939 r. w archiwum magistratu bielskiego.

⁷ *Opisanie rukopisnogo otdielenija Wilenskoj Publicznoj Biblioteki*, Wilno 1903, t. IV (cyt. dalej: OWPB), s. 57–112.

⁸ Inwentarz starostwa goniądzkiego z 1571 r., AGAD, ASK I, 47. Inwentarz starostw mielnickiego i łosickiego z lat 1551–1578, AGAD, ASK LVI, t. 4. Inwentarz Tykocina z lat 1571–1573, AGAD, ASK LVI, t. 4. Inwentarz Goniądza z 1536 r. Archeograficzeskij sbornik dokumentow odnoszaszczichsja k istorii Siewiero-Zapadnoj Rusi (cyt. dalej: AS) 1, nr 21, s. 28, nr 22, s. 31. Starostwo brańskie i saraskie, 1558 r., *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archeograficzekoju Kommissieju*, t. 14, Wilno 1887, nr 4, s. 24–61. „Regestrum wybierania poboru w mieście knyszyńskim roku 1577, mensis Septembris, die 18” wydał A. Jabłonowski, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VI, Podlasie, cz. 1, Warszawa 1908, *Źródła dziejowe*, t. XVII (cyt. dalej: Podlasie), s. 161–171. Inwentarz Rajgrodu z 1536 r., AS 1, nr 19, s. 25–26.

⁹ Rejestr pomiaru starostw brańskiego i suraskiego z lat 1560–1563, (w:) *Piscowaja kniga Grodzienskoj ekonomii*, cz. 2, Wilno 1882, s. 317–521. Rejestr pomiaru miasta Narwi z 1560 r., AWAK 14, nr 5, s. 61–76. J. Kazimierski, *Rejestr pomiarowy miasta Suraza z roku 1562*, „Teki Archiwalne” 1954, s. 138–191. Rejestr pomiarowy starostwa kleszczewskiego i miasta Kleszczele z roku 1560, Archiwum Państwowe w Białymstoku (cyt. dalej: AP–Bstok) Kamera Wojenna i Domen w Białymstoku (cyt. dalej: Kamera), 2674.

¹⁰ AP–Bstok, Kamera, 3240.

warte, jak wykazały badania, pozwalają odpowiedzieć twierdząco na pytanie — czy ciągi ulic i ich nazwy z XVIII w. mają swój odnośnik w wieku XVI?

Opierając się na tych ustaleniach i informacjach występujących w innych źródłach pisanych pochodzących z XVI w., bądź też odnoszących się do tego czasu, sporządzono topograficzny plan miasta w 1563 r. Umożliwił on ustalenie usytuowania w przestrzeni strefy wewnątrzmięskiej zamku bielskiego, którego metryka sięga wieku XIV.

Badania strefy zewnątrzmięskiej w jej części pierwszej, obejmującej areał ziemi będący uposażeniem miasta, koncentrowały się wokół kilku grup problemowych: miejski układ polny i jego granice; przedmiejskie struktury polne i ich granice; położenie gruntów uposażeniowych kościołów, klasztorów i cerkwi bielskich; układy przestrzenne wsi miejskich; bieg traktów komunikacyjnych w relacjach do wsi miejskich i miasta; tereny wyłączone spod jurysdykcji miasta i ich granice.

Podstawą kartograficzną w badaniach przestrzeni okręgu miejskiego były współczesne plany gruntów wsi: Augustowa, Stryk, Widowa, Parcewa, Szastał, Spiczek, Lewek, Studziwód, Baniek, Woronia i Hołód wykonane w skali 1 : 10 000. Wykorzystano historyczne już dzisiaj plany wykonane w czasie scalania gruntów tych wsi. Są nimi „Pierworysy scaleniove” sporządzone w skalach 1 : 2000, 1 : 4000 wraz z dokumentacją opisową, wśród której na uwagę zasługują „Rejestry dawnego stanu posiadania”¹¹. One to wraz z mapami pierworysowymi gruntów ukazują m.in. wiejskie struktury gospodarcze, prawno-własnościowe, sieć drożną.

Uzyskane informacje z badań źródłowych, kartograficznych i terenowych posłużyły do odtworzenia wiejskich struktur polnych i układów przestrzennych, powstałych w czasie pomiaru włócznej przeprowadzonej w latach 1560—1563. Sporządzono mapę topograficzną okręgu miejskiego w XVI w. wykonaną w skali 1 : 50 000¹².

Bielsk posiadał prawo wolnego wrębu do gospodarskiej Puszczy Bielskiej. Obszar objęty tym prawem tworzy część drugą w strefie zewnątrzmięskiej.

Podstawą kartograficzną w badaniach obszaru puszczańskiego były mapy topograficzne w skali 1 : 25 000, 1 : 50 000 i 1 : 100 000. Prace koncentrowały

¹¹ Materiały kartograficzne wraz z dokumentacją opisową przechowywane są w Archiwum Wojewódzkiego Biura Geodezji i Terenów Rolnych, Rejonowy Oddział w Bielsku Podlaskim.

¹² Zamieszczona będzie w przygotowanym do druku artykule pt. *Pomiara włóczna w okręgu miejskim Bielska Podlaskiego w latach 1560—1563. Próba rekonstrukcji miejskiej struktury polnej.*

się nad ustaleniem granic i wielkości obszaru objętego prawem wolnego wrębu i nad zmianami zasięgu jego oddziaływania.

Przestrzeń strefy zewnątrzmięskiej Bielska ukazano tu za pomocą dwóch mapek wykonanych w skali 1 : 100 000 : 1. Zaplecze gospodarcze Bielska w XVI wieku, 2. Obszary leśne trzebione i kolonizowane przez Bielsk w XV—XVI wieku.

Literatura dotycząca historii Bielska do XVIII w. jest uboga. Poza krótkimi artykułami w *Starożytnej Polsce*¹³ i w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego*¹⁴ miastu poświęcona była jedna wartościowa praca Józefa Jaroszewicza: *Historyczno-statystyczne opisanie miasta Bielska*¹⁵, napisana na podstawie w większości nie zachowanych obecnie źródeł, co podnosi jej znaczenie.

Bielsk Podlaski S. Herbst¹⁶ jest pierwszą pracą, w której próbowano analizować rozwój układu przestrzennego miasta. Pobieżne kwerendy źródłowe, jak również brak w tym czasie (1957 r.) badań archeologicznych grodziska i podgrodzia wpłynęły na błędne zinterpretowanie przez autora procesu kształtowania się przestrzeni miejskiej w XIII—XVIII w., co uwidacznia się na zamieszczonych na s. 40 i 42 mapkach ukazujących układ przestrzenny Bielska w XIII i XV—XVII w.¹⁷ Mimo błędów praca S. Herbst¹⁶ jest cenna, ponieważ sugeruje pewien sposób prowadzenia badań nad układami przestrzennymi miast podlaskich.

A. Czapska w swej pracy o założeniach barokowych w miasteczkach podlaskich¹⁸ całkowicie pomija rolę pomiaru włócznej w kształtowaniu przestrzeni wewnątrzmięskiej Bielska. Uwadze autorki umyka również istotny element barokowej kompozycji miasta, którym był Hołowiesk — siedziba starosty i wójta bielskiego Jana Klemensa Branickiego. Prowadzona przez niego i Izabellę Branicką działalność urbanistyczna w Bielsku miała na celu m.in. skomponowanie panoramy miasta oglądanej z terenu założenia pałacowo-ogrodowego na Hołowiesku. Trudno jest zgodzić się z autorką na ukazane w tab. II podziały miasta na dzielnice: polską, ruską i żydowską¹⁹.

¹³ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska*, t. II, Warszawa 1845, s. 1303—1306, 1427.

¹⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I, Warszawa 1880, s. 214—215.

¹⁵ J. Jaroszewicz, *Historyczno-statystyczne opisanie miasta Bielska 1845* — streścił P. Bobrowski, (w:) *Matieriały dla geografii i statystiki Rosji*, t. XIII, *Grodzienskaja Gubernia*, Petersburg 1863, cz. I, s. 275—904.

¹⁶ S. Herbst, op. cit., s. 39—47.

¹⁷ Ibid., s. 40, 42.

¹⁸ A. Czapska, *Zasady sytuowania założeń barokowych w miasteczkach podlaskich od połowy wieku XVII po wiek XVIII*, „Rocznik Białostocki”, t. IX, Białystok 1970.

¹⁹ Ibid., s. 97.

I. GRANICE TERENÓW ZNAJDUJĄCYCH SIĘ W XV–XVIII WIEKU
 POD BEZPOŚREDNIM WPLYWEM PRAWA I GOSPODARKI BIELSKA

A. Granice okręgu miejskiego

Pierwsza znana wzmianka o przebiegu granic bielskiego okręgu miejskiego (część pierwsza strefy zewnątrzmięskiej) pochodzi z 1495 r. Zawiera ją przywilej Aleksandra Jagiellończyka, nadający miastu prawo magdeburskie²⁰. Określono wtedy granicę południowo-wschodnią, wschodnią i północno-wschodnią. Biegła ona od wsi Koszele w kierunku rzeczki Krzywa²¹ i dalej do strumienia „Wiethuszewka”²². Wytyczała ona jednocześnie zasięg oddziaływania wpływów i kierunków osadnictwa inspirowanego przez Bielsk w puszczy hospodarskiej²³. Dalszy przebieg granic okręgu miejskiego w końcu XV w. od strony północno-zachodniej, zachodniej i południowej wyznaczało, ukształtowane już w tym czasie, osadnictwo mazowieckie — wsie: Niewino Stare, Malinowo, Łubin, Pietrzykowo, a od strony północnej osadnictwo bojarów zamku bielskiego — wsie: Bańki, Hryniewiczze²⁴.

W pierwszej połowie XVI w. obszar miejski został znacznie uszczuplony przez działalność samych mieszczan. W 1500 r. sprzedali oni bojarowi czernihowskiemu, łowczemu litewskiemu Lewkowi Wejkniewiczowi, znaczny obszar gruntów. Założył on na miejscu dawnego dworca koniuskiego dobra

²⁰ AP—Bstok, Kamera 2345; J. Daniłowicz, *Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich i królewskich, książęcych i uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy i Rusi Litewskiej i ościennych im krajów*, t. II, Wilno 1862, s. 243–244, nr 2091.

²¹ Dziś nad tą rzeczką leży wieś Krzywa, położona na jej prawym brzegu, czyli na zewnątrz opisywanego obszaru okręgu miejskiego.

²² Zastanawiający jest brak w tym opisie wzmianki o rzece Orłance, której prawym dopływem jest dawna rzeczka graniczna Krzywa. Wynika z tego, że Orłanka nie była rzeką graniczną; opisywana granica okręgu miejskiego tylko przez nią przechodziła w kierunku strumienia „Wiethuszewka”, który mógłby być prawym dopływem Białej. Badania terenowe, których celem było m.in. odszukanie ciek wodnego o nazwie „Wiethuszewka” lub takiej nazwy terenu, przeprowadzone na gruntach wsi Ogrodniki, Użyk, Szewele, Kotły i Widowo, tzn. na domniemanym obszarze, przez który mógł przepływać ten strumień, zakończyły się wynikiem negatywnym.

²³ „Ogromny pas puszczy ciągnących się od bagien poleskich po dawne puszcze jaćwieskie został między 1469 a 1476 r. podzielony na części zwane puszciami. Część przylegającą do błot poleskich nad rz. Leśną do źródeł Narewki i Narwi przydzielono do zamku kamienieckiego. Zwana ona była początkowo Puszcza Kamieniecką, lecz z czasem przyjęła się dla niej nazwa Puszcza Białowieska (...). Sąsiadującą z nią od zachodu puszcza przydzielono do grodu Bielsk i nazwano Puszcza Bielską” — J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny. Geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, t. XI, Białystok 1977, s. 13.

²⁴ Ibid., s. 16–17.

Lewki²⁵. W 1520 r. Jan Sieheniewicz kupił od mieszczan dobra i młyn Stuziowody²⁶. Mieszczanie bielscy w 1533 r. zastawili za 450 kop groszy litewskich wójtostwo bielskie z folwarkiem Hołody Kondratowi Sieheniewiczowi²⁷. Folwark ten w 1576 r. wchodzi już w skład starostwa bielskiego²⁸.

Ostatecznego określenia granic okręgu miejskiego dokonano w latach 1560—1563 w czasie pomiaru włócznej miasta.

B. Położenie lasu miejskiego

Przywilej Aleksandra Jagiellończyka z 1495 r. zawiera klauzulę następującej treści: „nie odedmujemy miastu wolności, nadanej przez przodków, wywożenia drzewa i dylów na budowę miasta”²⁹. Sankcjonuje ona stan istniejący i przekształca prawo zwyczajowe w prawo określone i opisane przywilejem. Objęło ono obszar, którego opis granic tak brzmi: „w stronę Grodna, aż po rzekę Narew, w stronę Brześcia po rzeczółkę Dobra Woda, z innej zaś strony po wioskę Burycze”³⁰. Język informacyjny tego opisu granicy w puszczy jest językiem niezwykle ubogim w szczegóły topograficzne, bowiem w końcu wieku XV tereny puszczańskie na wschód od Bielska były jeszcze słabo skolonizowane. W celu zrozumienia opisu przestrzeni puszczańskiej założono, że informuje on pośrednio o traktach komunikacyjnych znajdujących się na obszarze objętym prawem wolnego wrębu. Przy takim założeniu rozszerzono tekst następująco: [z Bielska traktem] w stronę Grodna aż po rzekę Narew [do jego miejsca przeprawy], [stąd traktem] w stronę Brześcia po rzeczółkę Dobra Woda, z innej zaś strony po wioskę Burycze”.

Istnienie traktu z Grodna (z przeprawą na rz. Narwi) do Brześcia poświadczą wystawiony przez Władysława Jagiełłę w 1421 r. „in flumine Narew” dokument w czasie jego podróży z Grodna na Wołyń³¹. Trakt do Grodna, na odcinku Bielsk — miejsce przeprawy na rz. Narew, nie był granicą opisywanego obszaru puszczy, ponieważ tekst źródła wyraźnie sugeruje miejsce przeprawy jako punkt graniczny leżący na północny wschód od Bielska w kierunku na Grodno. Od tego miejsca na południe w kierunku na Brześć do rz. Dobra Woda³² granica biegła traktem Grodno—Brześć. Nieznane położenie

²⁵ A. Boniecki, *Poczet rodów w W. Ks. Litewskim w XV—XVI w.*, Warszawa 1887, s. 363.
²⁶ OWPB, t. IV, s. 61.

²⁷ J. Jaroszewicz, op. cit., s. 833—884.

²⁸ J. Topolski, J. Wiśniewski, *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, Wrocław—Warszawa 1959, s. 53.

²⁹ AP—Bstok, Kamera, 2345; J. Daniłowicz, *Skarbiec...*, t. II, s. 262.

³⁰ Ibid.

³¹ A. Gąsiorowski, *Itineraria dwu ostatnich Jagiellonów*, „Studia Historyczne”, XVI, 1973, s. 260—261; *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, Kraków 1876 I 53.

³² Prawy dopływ rz. Nurzec — łączy się z nim w pobliżu Kleszczel.

wsi Burycze uniemożliwia dalsze określenie granic przypisanej miastu puszczy.

Ograniczenie pełnej swobody w pozyskiwaniu drewna w Puszczy Bielskiej nastąpiło z chwilą zniesienia w 1554 r. przez królową Bonę prawa wolnego wrębu. W Krakowie 15 VII 1554 r. nadała ona mieszczanom bielskim jedynie około 120 włók lasu „po rzece Narwi i Łoknicy”³³. Las ten ograniczony był od południa i zachodu rz. Łoknicą³⁴, od północy rz. Narwią, a od wschodu graniczył z gruntami miasta Narew. Został on w 1561 r. w czasie pomiaru włócznej mieszczanom odebrany³⁵.

Na prośby mieszczan, Anna Jagiellonka w 1581 r. nadała miastu około 30 włók lasu, „który poprzednio dla siebie zostawiła na towary leśne, a teraz daje mieszczanom, ponieważ tam jest drzewa mało”³⁶. Las ten leżał po zachodniej stronie drogi Kleszczele—Białowieża i. na wschód od „ściany wsi (I) stok i Jahodnik”³⁷. Użytkowali go mieszczanie do końca wieku XVIII wraz ze znajdującą się w pobliżu niego „między Jahodnikiem i Korninem [Starym — przyp. J. Z.]”³⁸ łąką „Siedmiowłoką”.

Zniesienie prawa wolnego wrębu i włączenie resztek Puszczy Bielskiej w skład królewszczyzn było związane z pomiarami włóczną włości bielskiej zaczętą przed 1540 r.³⁹

II. NAJWAŻNIEJSZE CZYNNIKI WARUNKUJĄCE ROZWÓJ MIASTA W XV I W 1 POŁOWIE WIEKU XVI

A. Trzebież lasów i rozwój przetwórstwa drzewnego

Od początku XV w. mieszczanie bielscy prowadzili gospodarkę leśną w okolicznej puszczy, a od 1495 r. uzyskują surowiec leśny na podstawie posiadanego prawa wolnego wrębu do puszczy nazwanej z czasem Puszcza Bielską. W związku z intensywnym rozwojem w końcu wieku XV i w początkach wieku XVI przemysłów leśnych, wywołanym dobrą koniunkturą na rynkach europejskich, zaistniała konieczność ich szybkiego i taniego wywozu. Pod koniec XV w. kupcy bielscy zorganizowali port na rz. Narew w pobliżu przeprawy traktu Bielsk—Grodno. Powstanie tego należało wiązać z działal-

³³ J. Jaroszewicz, op. cit., s. 883.

³⁴ Lewy dopływ rz. Narwi.

³⁵ J. Jaroszewicz, op. cit., s. 883.

³⁶ AP—Bstok, Kamera, 2344; AP—Bstok, Starszy Notariusz Grodzieński, syg. 11 813; *Akty wydawajemyje Wilenskoju Archeograficzekoju Kommissieju*, t. III, s. 320—322.

³⁷ *Ibid.*

³⁸ OWPB, t. IV, s. 63; AP—Bstok, Starszy Notariusz Grodzieński, syg. 11 813.

³⁹ AGAD, kop. ML 209, s. 1—11.

nością gdańszczanina Jakuba Hoppena, który w 1495 r. był wójtem bieskim⁴⁰. Osada portowa uzyskała w 1514 r. od Zygmunta Starego chełmińskie prawo miejskie⁴¹. Lokację ponowiono w 1529 r. Wówczas Narew otrzymała miejskie prawo magdeburskie, a także prawo wolnego spławu na rz. Narwi oraz prawo pobierania opłat od spławu drzewa⁴². Istnienie w XVI w. w Narwi portu rzeczno potwierdza występująca w rejestrze pomiary włócznej nazwa ulicy Bagienduga, „której ogrody końcami do rzeki Narwi przypadali (...) za niemi na Bindugę ostawiono plac morgów 1/2 [prawdopodobnie port starosty bielskiego — przyp. J. Z.]”⁴³. Port kupców bielskich musiał być usytuowany na końcach parcel ul. Bagienduga.

W pierwszej połowie wieku XVI Narew pełniła m.in. funkcje portu rzeczno, z którego kupcy bielscy spławiali towary leśne do Gdańska. Musiało to wywołać proces prawnego i ekonomicznego zespolenia Narwi z Bielskiem. W 1558 r. wójtem bielskim i narewskim był diak wojewody wileńskiego Mikołaja Radziwiłła — Mateusz Sawicki⁴⁴. Brak rozwiniętej organizacji cechowej w Narwi może przemawiać za związkami gospodarczymi z cechami bielskimi⁴⁵. To ściśle zespolenie ekonomiczne i prawne Narwi z Bielskiem (występujące w XV—XVI w.) musiał poprzedzić proces powstawania wspólnego dla obu tych miast patrycjatu. Ponieważ nie ma rejestru pomiary włócznej Bielska, nie można porównać nazwisk i imion mieszkańców tych miast, niemniej w 1576 r. mieszczanin bielski Jakub Pawłowicz posiadał w Narwi 20 włók ziemi⁴⁶.

Organizacja przemysłów drzewnych w dorzeczu górnej Narwi i Nurca oraz handel produktami drzewnymi były pierwotnie głównym czynnikiem wpływającym na ekonomiczny rozwój Bielska. W ciągu XV w. stał się on głównym ośrodkiem produkcji i handlu towarami leśnymi na tym terenie.

Od początku 2 połowy XVI w. pozycja Bielska jako ośrodka organizującego produkcję przemysłów drzewnych i czerpiącego z tego duże dochody uległa osłabieniu. Było to efektem pozbawienia mieszczan bielskich prawa wolnego wrębu w puszczy hospodarskiej, a w 1561 r. całkowitego odebrania.

⁴⁰ AP—Bstok, Kamera 2345.

⁴¹ *Akty litowsko-russkiego gosudarstwa*, z. I: 1390—1529, wyd. M. Downar-Zapolskij, Moskwa 1899 (cyt. dalej: ALRG), nr 140, s. 158—159.

⁴² ALRG, nr 194, s. 221—226.

⁴³ *Akty wydawajemyje...*, t. 14, nr 5, s. 63.

⁴⁴ AGAD, Kapicjana (cyt. dalej: Kap.), pudło 9, s. 300—306.

⁴⁵ J. Maroszek, op. cit., s. 182.

⁴⁶ *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576 r....*, s. 70. Wspomniany proces nie musi być dobrze widoczny w rejestrach pomiary włócznej, ponieważ w Narwi mogli mieszkać słudzy lub osoby powiązane umowami i kontraktami z kupcami bielskimi i dlatego wymaga on oddzielnego, szczegółowego zbadania.

im lasu⁴⁷. Można przypuszczać, że utrata możliwości korzystania z dużych, bogatych w dobry surowiec drzewny obszarów puszczy gospodarskich nie pociągnęła za sobą upadku przemysłów leśnych organizowanych przez kupców bielskich. Prowadzą oni przedsiębiorstwa leśne w dobrach podlaskich Radziwiłłów, Chodkiewiczów, a być może i w królewskich⁴⁸.

B. Obróbka skór

Rozwój garbarstwa w Bielsku przypada prawdopodobnie na wiek XV. Wówczas poza miastem powstała na wschodniej terasie wyższej rz. Białej garbarska osada Dubicze⁴⁹. Lokalizacja jej w tym miejscu związana była z łatwym dostępem do obfitego źródła wody potrzebnej w dużych ilościach w procesie garbowania skór, z dobrym nasłonecznieniem oraz względami higienicznymi.

Osada Dubicze posiadająca własny plac targowy, usytuowany w bezpośrednim sąsiedztwie cerkwi Woskresieńskiej, historycznie związana była z „zamkową” częścią miasta. Statut cechu garbarzy bielskich z 1584 r. wymienia dwie grupy garbarzy — „garbarzy zamkowych” i „garbarzy poświęcińskich”⁵⁰. Źródła XVIII-wieczne wskazują na miejsce lokalizacji warsztatów „garbarzy poświęcińskich” — było nim sąsiedztwo strumienia Seret⁵¹.

W XVI—XVIII w. bielski ośrodek garbarski był największy na Podlasiu⁵². W 1580 r. w Bielsku istniały 54 zakłady garbarskie⁵³. Wysoki poziom garbarstwa warunkował też intensywny rozwój innych rzemiosł skórzanych w mieście⁵⁴. Wywołało to duże zapotrzebowanie na skóry i garbniki — rozdrobnioną korę dębową, łój i воск. Surowce te dostarczali kupcy bielscy, wśród których prym wiodła bogata rodzina kupiecka Sieheni.

Sprawne funkcjonowanie rzemiosł skórzanych w Bielsku uzależnione było też od odpowiednio zorganizowanego handlu skórami. Statut garbarzy bielskich tak o nim mówi: „Skóry też baranie, kozie i cielęce jednoroczne i dwulatkowe, od roku do roku, na każdy dzień, ustawicznie od rzeźników i gości przyszedłszy na rynek wolno będzie samym garbarzom tak w mieście jako i

⁴⁷ J. Jaroszewicz, op. cit., s. 833.

⁴⁸ S. Herbst, op. cit., s. 41.

⁴⁹ Dziś dzielnica Bielska Podlaskiego. Dubicze — nazwa patronimiczna od nazwy osobowej Dub — M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczyzny*, Monografie Sławistyczne 29, Wrocław—Warszawa—Kraków Gdańsk 1974.

⁵⁰ AP—Bstok, Kamera 2674.

⁵¹ OWPB, t. IV, s. 66—81.

⁵² J. Maroszek, op. cit., s. 136.

⁵³ *Ibid.*, s. 137.

⁵⁴ *Ibid.*

po praznikach jeżdżąc i po jarmarkach kupować”⁵⁵. Wyraźne wydzielenie dwóch stron sprzedających wskazuje na istnienie lokalnej i regionalnej strefy produkcji i handlu.

Ośrodek garbarski w Bielsku utrzymał swą pozycję do końca XVIII wieku, kiedy to w mieście działało jeszcze 38 zakładów garbarskich⁵⁶.

C. Bielski ośrodek produkcji rolnej — wieś miejskie

Od czasu zbliżenia polsko-litewskiego w 1413 r. sytuacja polityczna na Podlasiu ustabilizowała się. Rozpoczął się, popierany przez wielkich książąt litewskich, proces zagospodarowywania pustek osadniczych i umacniania osad istniejących. Rozwój kolonizacji inspirowany przez Bielsk musiał być intensywny, skoro już w 1495 r. Aleksander Jagiellończyk, nadając miastu prawo magdeburskie, określił granice okręgu miejskiego⁵⁷. Ograniczały one obszar podległy miastu pod względem administracyjnym i gospodarczym, jak również wytyczały zasięg jego oddziaływania w puszczy gospodarskiej. W dokumencie tym wspomina się po raz pierwszy o osadnikach mieszkających w okręgu miejskim. Określa się ich jako „miasta osadnicy (...) w miejskim okręgu mieszkający”⁵⁸. Sposób jego kolonizacji tak charakteryzuje osiemnastowieczny „Akt oskarżenia magistratu bielskiego przez gromady augustowską i strykowską”⁵⁹: „lustracja czyli pomiaru roku 1563 [pomiaru włóczna — przyp. J. Z.] dowodzi, że grunta w granicach augustowskich i strykowskich sami mieszczanie dziedzicznie posiadali, od których później lud przybyły kupował”.

Nowe, istotne zmiany w strukturze osadnictwa na Podlasiu nastąpiły po przejściu w 1524 r. dóbr królewskich, w tym i starostwa bielskiego, przez królową Bonę. Podjęto na jej polecenie reformę rolną — pomiarę włóczną. Miała ona na celu uporządkowanie całości gospodarki w królewszczyznach⁶⁰.

Jeszcze przed 1540 r. rozpoczęto pomiarę rozległej włości bielskiej⁶¹. Pomiarę Bielska i jego okręgu miejskiego rozpoczął w 1560 r. Stanisław Dzie-

⁵⁵ AP—Bstok, Kamera 2674.

⁵⁶ J. Marozek, op. cit., s. 136.

⁵⁷ AP—Bstok, Kamera 2345.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ AP—Bstok, Kamera 2337.

⁶⁰ O pomiarze włócznej zob. W. Piczeta, *Agrarna reforma Sigismunda Awgusta w Litowsko-ruskom gosudarstwie*, Moskwa 1917; Z. Kolankowski, *Pomiara włóczna*, „Ateneum Wileńskie”, Wilno 1927, z. 12, s. 236—251. Stan badań nad pomiarą włóczną i ważniejsze poglądy na jej znaczenie zestawił J. Ochmański, *La grande réforme agraire en Lithuanie et n Ruthénie Blanche en XVI-e siècle*, „Kwartalnik HKM” — Ergon II, Fascicule supplémentaire 960, s. 327—342.

⁶¹ AGAD, ML kop. 209, s. 1—11.

wiałtowski⁶², a skończył w 1563 r. Andrzej Dybowski⁶³. Wymierzyli oni w mieście i w okręgu miejskim 381 włók⁶⁴. Część z tych gruntów należących do cerkwi bielskich, szpitala pw. św. Marcina i wójta bielskiego wolna była od opłat podatkowych i dlatego Zygmunt August potwierdził miastu w 1565 r. 359 włók⁶⁵.

W czasie pomiary okręgu miejskiego uporządkowano rozproszone osadnictwo wiejskie „wszystkie 359 włók w porządek pomiarą przyprowadzone i wsie osadzone (...) gdzie w porządku folwarkami i wsiami pobudowali się”⁶⁶. Nowo osadzone wsie miejskie otrzymały wówczas nazwy: Augustowo, Młodzianowo (dziś Stryki), Koszczino (dziś Szastały), Stanisławowo (dziś Widowo), Piotrowo (dziś Parcewo) i Spiczki⁶⁷. Od tego czasu do końca XVIII w. występują one w źródłach jako przedmieścia, bądź też jako folwarki miejskie. Osadzono je w następujących odległościach od miasta: Widowo — ćwierć mili, Augustowo i Parcewo — pół mili, Stryki, Szastały i Spiczki — „o miłą dobrą”⁶⁸.

W odniesieniu do XVI-wiecznych szlaków komunikacyjnych, docierających do miasta, wsie: Augustowo i Stryki leżały na Gościńcu Brańskim, który był częścią składową traktu Nur—Grodno; wsie Parcewo i Spiczki leżały na

⁶² Z wypisu „Z rejestru pomiary włók powiatu bielskiego” dowiadujemy się, że Stanisław Dziewiałtowski Skoczek prowadził prace pomiarowe w powiecie bielskim — Kap. p. 10, s. 33–37. Jego prace miernicze nazywano „pomiarą różną” — AP—Bstok, Kamera 2350^a. Należy sądzić, że tak określona pomiarą zachowywała istniejącą strukturę polną, prawno-własnościową i osadniczą. Pracę pomiarową S. Dziewiałtowskiego w Bielsku najlepiej charakteryzuje list Zygmunta Augusta z 16 XII 1560 r., w którym król dla zażegnania sporów w mieście wynikających z tego, że „demernik wołoczny zamku naszego bielskiego Stanisław Dziewiałtowski na zachowujuczcu nini podłuh ustawy naszoi gospodarskoj i wedłuh rozkazania listu naszoho...”, oddelegował Adama Pilchowskiego i miernika Andrzeja Dybowskiego — AP—Bstok, Kamera 2340. Prace pomiarowe A. Dybowskiego polegały na komasowaniu gruntów opartym na typach własności i poprzez zastosowanie zamiany gruntów poprzedzonej katastrzem stworzeniu nowej struktury polnej, prawno-własnościowej i niekiedy osadniczej.

⁶³ „Andrzej Dybowski w 1555 r. namiestnik Bony dworu łabnieńskiego w starostwie grodzieńskim. Zygmunt August przyjął go na swój dwór w Wilnie 18 IV 1562 r. jako dworzana służącego w 5 koni i powierzył mu w 1563 r. dokończenie pomiaru włócznej w starostwach podlaskich Brańsku i Surazu (a także w starostwie bielskim — J. Z.). Od 1567 r. sprawował on także urząd starosty knyszyńskiego, augustowskiego i zabielskiego (...). Zmarł w 1569 r.” — *Polski słownik biograficzny*, t. VI, z. 2, s. 44.

⁶⁴ J. Jaroszewicz, op. cit., s. 884.

⁶⁵ AP—Bstok, Kamera 2350^a.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ We wsiach miejskich w 1563 r. zamieszkiwało ok. 1326 przedmieszczan w 221 domach — J. Jaroszewicz, op. cit., s. 886.

⁶⁸ AP—Bstok, Kamera 2334.

Gościńcu Orleńskim; wieś Widowo leżała na Gościńcu Użyckim, będącym w XVI w. odgałęzieniem traktu Nur—Grodno. Położenie wsi Szastały nie było związane z przebiegiem żadnego XVI-wiecznego szlaku komunikacyjnego — było logicznym następstwem wypełnienia pustki osadniczej w okręgu miejskim.

III. ROZWÓJ UKŁADU PRZESTRZENNEGO BIELSKA DO XVIII WIEKU

A. Średniowieczny zespół osadniczo-obronny. Powstanie „miasta zamkowego”

Na terenie miasta Bielska, w widłach rzek Białej i Lubki, istnieje grodzisko. W. Szymański na podstawie badań sondażowych grodziska, opierając się na materiale ceramicznym, datuje jego powstanie nie wcześniej niż w wieku XII⁶⁹. W ten sam sposób i na ten sam czas datuje się powstanie osady przyrodowej — podgrodzia⁷⁰.

Gród w Bielsku, jak reszta grodów podlaskich, nie posiada metryki kronikarskiej. Pierwsza o nim wzmianka pochodzi z 1253 r. Wtedy to na Podlasiu bawił książę halicko-wołyński Daniel Romanowicz. Z Bielska wysłał swego brata Wasilka Romanowicza Włodzimierskiego i syna Romana na zajęcie Grodna⁷¹.

Niewątpliwie w pobliżu grodu bielskiego skupiały się ówczesne szlaki komunikacyjne. Pośrednio informuje o tym wspomniana wzmianka kronikarska. Sugeruje ona istnienie dobrego połączenia drogowego z Grodnem, Drohiczyńem bądź też z Brześciem.

W XIV w. na części późniejszego terytorium woj. podlaskiego, położonego w dorzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu, zachodzą nowe istotne zmiany. Obszar ten w 1321 r. zagarnęła Litwa⁷².

W 1341 r. po śmierci Giedymina, Olgierd i Kiejstut otrzymali od „rady braci swoich, panów i bojarów litewskich i żmudzkich” zadanie przygotowania terenów przygranicznych z Prusami i Inflantami do obrony⁷³. Na interesującym nas terenie w 1 połowie XIV w. powstał system obronny, w którym główną rolę odgrywał zamek w Drohiczyźnie nad Bugiem. W

⁶⁹ Sprawozdanie z sondażowych badań grodziska w Bielsku Podlaskim prowadzonych w 1971 r. pod kierunkiem W. Szymańskiego. Maszynopis w Archiwum Konserwatora Zabytków Archeologicznych na woj. białostockiej (cyt. dalej: KZA Białystok).

⁷⁰ Sprawozdanie z badań ratowniczych prowadzonych w 1976 r. na terenie osady przyrodowej w Bielsku Podlaskim. Maszynopis u KZA w Białymstoku.

⁷¹ *Polnoje sobranije russkich letopisiej*, Petersburg 1908, t. II, s. 819.

⁷² A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. II, s. 60–61.

⁷³ M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi*, t. II, Warszawa 1846, s. 1.

Grodnie zaś rezydował bezpośredni zwierzchnik namiestnika drohickiego. Na obszarze podległym Drohiczynowi funkcjonowały zamki w Bielsku i w Mielniku.

W każdej z wymienionych wyżej miejscowości grodziska do dziś istnieją. Prawdopodobnie Kiejstut tworząc pewien system obronny — w sensie organizacji i podziału przestrzeni — oparł się na starej XII-wiecznej strukturze grodowej. A więc czy gród bielski i miejsce, w którym go usytuowano, jest w XIV w. tym samym lub odpowiednio zmodernizowanym obiektem obronnym, nazywanym tylko inaczej?

Źródła pisane mówią o istnieniu w Bielsku drewnianego zamku obronnego. Jego pożar tak opisywał kronikarz M. Bielski: „22 lipca [1564 r.] piorun wierzchni zamek spalił, który ogień tak prędko moc wziął, że za dwie godziny nie tylko wierzchni, ale i dolny zamek ze wszystkim jako umiotł zgorzał: na który ogień król na koniu u stajen [stały przy ul. Zarynek — przyp. J. Z.] stojąc patrzył”⁷⁴. Jaki jest związek opisywanego wcześniej grodowego zespołu osadniczego ze spalonym w 1564 r. zamkiem? Dotychczas uboga literatura dotycząca Bielska, jak również tradycja sytuowała zamek na terenie grodziska. Badania archeologiczne na grodzisku i podgrodziu nie wykazały występowania pochodzącego z XVI w. materiału zabytkowego, a także nie stwierdzono istnienia dużej warstwy spalenizny⁷⁵. Stwierdzić więc trzeba, że w XVI w. na terenie grodowego zespołu osadniczego nie istniał żaden obiekt obronny (gród bądź zamek). Znajduje to potwierdzenie w informacji pochodzącej z 1563 r. — zamek jeszcze istniał — kiedy (to lustratorzy pomiary włócznej miasta określają grodzisko nazwą „Kozie”⁷⁶.

W tym miejscu trzeba zapytać o sytuację zamku bielskiego. Na podstawie fragmentu rejestru pomiary włócznej miasta zawierającego informację, że ul. Wielka biegnie z rynku miejskiego do zamku⁷⁷, zlokalizowano go w tkance miejskiej. W XVI-wiecznej siatce ulic był to obszar utworzony przez ulice: Zamkową, Podzamecką i Zalubocką. Wiadomo, że obiekt o charakterze obronnym reprezentuje pewien, odpowiedni danemu okresowi historycznemu, system obronny. Tworzą go różne sposoby obrony realizowane przez naturalne i sztuczne elementy obronne i ochronne warowni. Pod określeniem „elementy ochronne warowni” rozumiem obiekty pomocnicze, chroniące główny obwód warowny zamku, a usytuowane w pewnej od niego odległości. One to utrudniały lub wręcz uniemożliwiały — bez uprzedniego ich zniszczenia — przystąpienie do oblężenia zamku.

⁷⁴ M. Bielski, *Zbiór dziejopisow polskich w czterech tomach zawarty, t. I, Kronika Marcina Bielskiego*, Warszawa 1764, s. 561.

⁷⁵ Sprawozdanie z sondażowych badań grodziska w Bielsku...

⁷⁶ J. Jaroszewicz, op. cit., s. 881.

⁷⁷ AP—Bstok, Kamera 2328, 2340.

Uwzględniając dużą rolę naturalnych elementów obrony w średniowiecznych systemach obronnych warowni, zrekonstruowano niektóre elementy środowiska naturalnego miasta, tzn. rzeźbę terenu i hydrografię⁷⁸. Uzyskano podstawę do określenia, które z części miasta mogły, z racji swego położenia, pełnić rolę pomocniczych elementów obronnych zamku bielskiego. Były nimi dwie osady położone równolegle do siebie, a prostopadle do północnej strony zamku. W XVI w. nosiły one nazwy: Osada Podzamecka i Kłopoty. Tworzyły one wraz z zamkiem zespół osadniczy, który można nazwać pierwotnym organizmem miejskim.

W układzie przestrzennym XVI-wiecznego miasta, na północ od zamku, a przed południowymi skrajami Osady Podzameckiej i Kłopotów, istniał drogowy węzeł komunikacyjny traktów: na Brześć, na Brańsk—Nur (z odgałęzieniem w Brańsku na Drohiczyn), na Grodno i na Suraż. Opierając się na jego stosunku do XIV-wiecznego układu przestrzennego pierwotnego organizmu miejskiego uważam, że stanowił on jego integralną część wraz ze zlokalizowanym na nim placem targowym. Tworzył rozległy, pusty majdan przed północną stroną zamku.

Przestrzeń średniowiecznego zespołu osadniczo-obronnego w Bielsku tworzyły więc następujące elementy:

1. Zamek.
2. Osady o charakterze obronnym — Osada Podzamecka i Kłopoty.
3. Węzeł komunikacyjny z usytuowanym na nim placem targowym.

Postawiono pytanie o związek elementów tego zespołu osadniczo-obronnego z funkcjonującym w XII—XIII w. grodowym zespołem osadniczym. Wiadomo, że gród w Bielsku nie został gwałtownie zniszczony i opuszczony. Trzeba liczyć się z tym, że jeszcze w I połowie XIV w. funkcjonuje i służy Litwinom do czasu budowy przez nich nowego obiektu obronnego. Później, jako nieprzydatny, został opuszczony. Niewykluczone jest też, że Osada Podzamecka rozwinęła się z istniejącej w XIII w. osady przygrodowej. Należy również metrykę wcześniej opisywanego węzła komunikacyjnego przesunąć na czas funkcjonowania grodu.

W XV w. na Podlasiu nastąpił intensywny rozwój osadnictwa. Zespoły osadniczo-obronne zaczęły przekształcać się w organizmy typu miejskiego o

⁷⁸ W czasie rekonstrukcji rzeźby terenu korzystano m.in. z planu wysokościowego miasta w skali 1:500 sporządzonego na podstawie pomiaru sprzed 1939 r. Dokładne ustalenie czasu pomiaru i sporządzenia planu jest utrudnione z powodu jego niekompletności. W badaniach stanu wody w ciekach wodnych i zabagnienia terenu miasta korzystano z powyższego planu, na którym umieszczono dane o głębokości cieków wodnych i poziomy lustra wody. Badano też profile glebowe, zwracając uwagę na poziomy gruntowo-glejowe (ukazują poziom zwierciadła wody gruntowej) i poziomy opadowo-glejowe (ukazują m.in. obszary zabagnione). Dokładniej o poziomach glejowych patrz Hjalmar Uggl, *Gleboznawstwo rolnicze*, Warszawa 1977, s. 71–72.

rozbudowanych układach przestrzennych. Wśród coraz liczniejszych mieszkańców pojawiły się nowe kategorie zawodowe. Nastąpił zanik roli obronnych zespołów osadniczych usytuowanych na podlaskich rubieżach w państwowości litewskiej. Zamki tracą swój walor obronny, stając się siedzibami władz administracyjnych i rezydencjami gospodarskimi. Kompozycja ich układów przestrzennych, dotychczas podporządkowanych systemowi obronnemu, ulega przekomponowaniu głównie przez wprowadzenie nowej zabudowy.

W Bielsku w XV i 1 połowie XVI w. procesy urbanizacyjne zachodzą w bezpośrednim sąsiedztwie zamku. Zachodnią część dawnego targowiska przekształcono w ul. Wielką. Pełniła ona rolę rynku miejskiego do 1563 r. W części środkowej i wschodniej dawnego targowiska zlokalizowano cerkwie: Bogojawienia Gospoda, Uspienia Bogomatieri i Św. Mikołaja, z których dwie ostatnie wchodziły w skład zabudowań monasteru. Na południowym skraju Osady Podzameckiej ustawiono, przeniesioną z zamku, cerkiew Preczystoj Bogorodicy⁷⁹.

Od początku XIV w. do lat trzydziestych XVI w. powstał dynamicznie rozwijający się organizm miejski. Był on konsekwencją istnienia zamku namiestników bielskich i rozwoju funkcji administracyjnych i handlowych osady, położonej w ważnym węźle drogowym. Ta część miasta określana była w XVI w. jako „Zamkowa”, „Stare Miasto” lub „Miasto Ruskie”⁸⁰.

B. Wpływ prawa niemieckiego na urbanistykę Bielska

Do 1430 r. mieszczanie bielscy podlegali prawu gospodarskiemu, traktującemu na równi mieszczan i włościan. Stan ten zmienił się częściowo w 1430 r., kiedy to Witold ustanowił w Bielsku wójtostwo⁸¹. Pierwszym wójtem został „honestus Andreas”. Miał on obowiązek osadzać w mieście „lud rzyms-

⁷⁹ Świątynia ta została wybudowana z fundacji babki króla Aleksandra – kniazini Wassy Michajłowej. Nazywano ją cerkwią zamkową. Z powodu ciasnoty w czasie „praznika (...) Matki Bożej Różdziejstwo” została przeniesiona w 1507(?) r. razem ze zwłokami fundatorki „na miasto godnoje” na Stare Miasto – AS, t. I, s. 7, t. II, s. 257.

⁸⁰ AP—Bstok, Kamera 2674. W innych miastach podlaskich (Drohiczyn, Suraż) ta część późniejszego nowożytnego miasta nazywana była „miastem ruskim”. AGAD, Księgi Kanclerskie 38, s. 375 — „zważając, że w niektórych miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego mieszczanie żyją w niezgodzie, z powodu różnicy praw i zwyczajów, wynikających z wyznania obrzędów łacińskich i greckich, pragnąc przeto zaprowadzić między nimi dobre porozumienie i jedność, obdarzamy tak jednych jak i drugich po obu stronach rzeki mieszkających prawem magdeburskim” — przywilej Aleksandra dany 4 X 1498 r. w Trokach mieszczanom drohickim. AGAD, Sigillata, nr 33, f. 82 — mieszczanie drohiczcy od 1588 r. mają płacić czynsz z włók po „stronie lackiej” po groszy 50, a ze „strony ruskiej” (część miasta leżąca na lewej stronie rz. Bug) po groszy 35. Zob. L. Postołowicz, op.cit., J. Kazimierski, op., cit.

⁸¹ AP—Bstok, Kamera 2345.

kiego obrządku wyłącznie (...) to jest Polaków i Niemców”⁸². Z działalnością wójta należy łączyć powstanie nowej dzielnicy miasta, usytuowanej na północny zachód od „Miasta Zamkowego”. Nosiła ona nazwę „Poświęcińska” i była odpowiednikiem znanych z innych ośrodków podlaskich tzw. miast lackich⁸³.

Osią nowo lokowanego w 1430 r. organizmu miejskiego był trakt Nur—Grodno. Zapewne wówczas powstała pierwsza rzymskokatolicka świątynia w Bielsku. Był nią kościół i szpital pw. św. Marcina, obok których założono pod tym samym wezwaniem cmentarz⁸⁴.

Kolejnym etapem w rozwoju przestrzennym Bielska było zlokalizowanie między miastami — zamkowym i poświęcińskim — kościoła parafialnego rzymskokatolickiego pw. Narodzenia NMP i św. Mikołaja. Dokument funduszowy wystawił Aleksander Jagiellończyk 3 IX 1492 r.⁸⁵ Kościół został wybudowany na zachód od północnego skraju ul. Wielkiej. Wezwanie, które otrzymał, było zgodne z wezwaniami głównych cerkwi bielskich — Preczystoj i św. Mikołaja. W tych dniach odbywały się w Bielsku odpusty cerkiewne — prazniki — połączone z wymianą handlową. Również w „mieście poświęcińskim” dni te staną się dniami odpustów i jarmarków. Od 1492 r. funkcjonować więc musiał plac targowy położony między kościołem a ul. Wielką.

Obok kościoła parafialnego znajdowały się nadane w przywileju z 1492 r. karczma i rozległe place nie podlegające jurysdykcji wójtowskiej⁸⁶. Powstała w ten sposób jurydyka nosząca nazwę „Poświętne”⁸⁷.

Przez 65 lat istniały w Bielsku, w bezpośrednim sąsiedztwie, dwa odrębne organizmy miejskie rządzące się różnymi prawami. Sytuacja ta uległa zmianie 18 XI 1495 r., kiedy Bielsk otrzymał od Aleksandra Jagiellończyka przywilej na prawo magdeburские⁸⁸. Przywilej znosił istniejące w części zamkowej miasta prawo zwyczajowe. Jurysdykcją wójtowską nie objęto najstarszej części miasta przyległej do zamku. Powstała jurydyka starościńska

⁸² Ibid.

⁸³ Zob. przyp. 80.

⁸⁴ Wspomina o nim lustracja z 1576 r. „na szpital lacki św. Marcina włók 3”. W skład uposażenia kościoła i szpitala wchodził też, zbudowany na rz. Białej przy wsi Biała na gruncie widowskim, młyn „Spithalny, z którego pożytek na szpital idzie” J. Topolski, J. Wiśniewski, *Lustracje...*, s. 29, 61. Fundusz ten po pożarze szpitala i kościoła w 1581 r. wszedł w skład uposażenia kościoła farnego pw. Narodzenia NMP i św. Mikołaja. Określono go jako „trzy włóki i młyn na Kiszczynie” — AP—Bstok, Kamera 686.

⁸⁵ AGAD, MK 27, f. 7–9, 71; 218, f. 33–37, por. też f. 96 v.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Posiadała ona, podobnie jak jurydyka „Podzamecka”, własnego wójta, np. w 1618 r. był nim sławetny Jan Bonar — AGAD, Księga miejska bielska, syg. 1, k. 23.

⁸⁸ AP—Bstok, Kamera 2345.

„Podzamecze”⁸⁹. Obejmowała ona Osadę Podzamecką i „ulicę Podzamecką, ciągnącą się wzdłuż jedną stroną krajną na zachód nad rzeczką Lubką mimo cerkwi ruskiej św. Mikołaja aż do przecznicy ku drugiej ulicy miejskiej, Zalubocze nazywanej”⁹⁰.

C. Zmiany w mieście w 2 połowie XVI i w 1 połowie XVII wieku

Nowe i istotne zmiany w przestrzeni miasta wniosła przeprowadzona w latach 1560—1563 pomiaru włóczna. Zlikwidowano wówczas place targowe znajdujące się przy świątyniach bielskich. Przy cerkwiach bielskich zostawiono tylko placyki „po trzy sznury”⁹¹. Targowisko przy kościele pw. Narodzenia NMP i św. Mikołaja zamieniono na rynek miejski. Nadano mu kształt wydłużonego prostokąta, którego dłuższa pierzeja była wschodnim skrajem ul. Wielkiej, z czasem nazwanej Szeroką — Rynkową.

Z porządkowaniem struktury handlu w mieście związane było przeniesienie, stojącej na Dubiczach, cerkwi Woskresienskiej na ul. Brzeską, w pobliżu Hołowieska. Decyzja ta wynikała z niemożliwości likwidacji istniejącego w pobliżu niej placu targowego, związanego z ośrodkiem garbarskim. Nowo uformowanemu rynkowi, położonemu między dwoma osadami garbarskimi (Dubicze i Zastawie), nadano kształt trójkąta skierowanego podstawą w stronę Dubicz, a wierzchołkiem na Zastawie.

Lustratorzy królewscy podjęli decyzję usunięcia z układu przestrzennego miasta zabudowań gospodarczych zamku. Był to prawdopodobnie jeden z elementów reorganizacji starostwa bielskiego, przeprowadzonej w 1560 r. przez Adama Pilchowskiego⁹². Zabudowania gospodarcze folwarku starościńskiego usytuowano na wschód od zamku, na prawym brzegu rz. Białej, w miejscu nazywanym Hołowiesk. Wpłynęły na to względy bezpieczeństwa pożarowego, higieny i możliwości dalszego jego rozwoju przestrzennego. W mieście pozostawiono rezydencję starościńską, która mieściła się w dawnym zamku litewskim. Po jego pożarze w 1564 r. została przeniesiona na Hołowiesk. Założono wtedy renesansowy kompleks pałacowo-ogrodowy usytuowany na północ od części gospodarczej. W tym też czasie uległy likwidacji stajnie królewskie zlokalizowane w południowej części Kłopotów, przy ul. Zarynek⁹³.

W czasie pomiaru włócznej w okręgu miejskim zostało skomasowane osad-

⁸⁹ Posiadała ona własnego wójta. W 1743 r. był nim Piotr Spieszynski — AGAD, Archiwum Roskie, Królewsczyzny, CV/193.

⁹⁰ AGAD, ASK, dz. XVIII, nr 64, f. 569.

⁹¹ AP—Bstok, Kamera 2340.

⁹² AGAD, kop. ML, 209, s. 1—11.

⁹³ AP—Bstok, Kamera 2328.

nictwo „ludzi pana Kolenki”⁹⁴. Osadzono ich w mieście, na północ od kościoła i szpitala pw. św. Marcina za ul. Wypustową. Nową dzielnicę Bielska, położoną po obu stronach Gościńca Litewskiego (później ul. Litewska), nazwano „Na Kolence”. Na jej terenie, przy ul. Litewskiej i Wypustowej, królowa Bona erygowała cerkiew pw. Św. Trójcy. Erekcję tę potwierdził Zygmunt August⁹⁵.

J. Jaroszewicz, znający kompletny rejestr pomiarów włócznej miasta, określił stan Bielska w 1563 r. na 830 domów (794 domy w mieście i 36 na Podzamczu⁹⁶. Jego wygląd tak opisał Aleksander Gwagnin: „Miasto drzewiane na Podlasiu najprzedniejsze, nad rzeką Białą szerokim ciągiem przy granicy litewskiej leży”⁹⁷.

W 1591 r. pożar zniszczył całe miasto, a ocalałe od ognia domy określano jako „domki nędzne”⁹⁸. Jak wykazały badania, odbudowa miasta nie wywołała żadnych generalnych zmian w układzie przestrzennym. Zostały zachowane ciągi ulic i sytuacje świątyń bielskich. Nie odbudowano tylko szpitala i kościoła pw. św. Marcina. Całkowicie zniszczoną jurydykę starościńską odbudowano i zasiedlono dopiero w 1620 r. Wtedy to królowa Konstancja pozwoliła założyć nową osadę. Powstała tzw. Nowa Osada Podzamecka, która leżała „przy kopcu [grodzisku — przyp. J. Z.], na którym quondam był zamek albo dwór”⁹⁹. Mieszkańców jej nazwano „przedmieszczanami podzameckimi bielskimi”¹⁰⁰. W skład jurydyki „Podzameckiej”, nazywanej w XVIII w. „Podzamczem Hołowieskim” wchodził też kompleks rezydencjalno-folwarczny na Hołowiesku¹⁰¹.

W 1632 r. mieszczanin bielski Marcin Bartoszewicz sprowadza do Bielska karmelitów¹⁰². Kasztelanowa płożka Elżbieta Spinkowa wspomogła fundusz Marcina Bartoszewicza, nadając karmelitom plac i dom przy ul. Litewskiej¹⁰³.

Nowy akcent w układzie przestrzennym Bielska i w jego architekturze wniósł wybudowany w rozwidleniu ulic Litewskiej i Knyszyńskiej przez

⁹⁴ Wspomina o nich przywilej Aleksandra Jagiellończyka z 18 XI 1495 r. „Wójta (...) słuchać powinni wszyscy miasta osadnicy, tak naszego obrzdku jak też Rusini, nawet w miejskim okręgu mieszkający, mianowicie ludzie Kolyenki czyli Kolyenkowicze zwani...”, AP-Bstok, Kamera 2345.

⁹⁵ AP-Bstok, Kamera 2340.

⁹⁶ J. Jaroszewicz, op. cit., s. 886.

⁹⁷ A. Gwagnin, *Z kroniki sarmacji europejskiej. Opisanie Polski*, wyd. K. T. Turowski, Kraków 1860, s. 25.

⁹⁸ A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 1, s. 143.

⁹⁹ AGAD, ASK, dz. XVIII, nr 64, f. 569.

¹⁰⁰ Ibid. W 1765 r. na Podzamczu „było gospodarzy osiadłych 46”, AGAD, Archiwum Roskie, Królewskiej, Starostwo bielskie, 21.

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² AP-Bstok, Kamera 2310^a.

¹⁰³ Ibid.

wójta i starostę bielskiego Adama Kazanowskiego murowany budynek klasztorny¹⁰⁴. W jego budowie i w dalszym uposażeniu zakonników czynnie uczestniczyli mieszczanie bielscy¹⁰⁵. Na placach funduszowych, w pobliżu klasztoru, osadzono nowych mieszkańców miasta. Powstała jurydyka nazywana „Podklasztorze”¹⁰⁶, której mieszkańcy „rzemiosłem i handlem bawią się i towary na rynku miejskim sprzedają”¹⁰⁷. Zwolnieni byli oni od płacenia targowego i hiberny¹⁰⁸. Na terenie jurydyki funkcjonował też plac targowy, „naprzeciw kościoła, na którym kuźnia i szpital”¹⁰⁹.

D. Zmiany w mieście w 2 połowie XVII i w XVIII wieku

Cios mieszczanom bielskim i miastu zadały działania wojenne i przemarsze wojsk związane z najazdem szwedzkim (1655—1657), Siedmiogrodzian (1656—1657), z inkursją moskiewską (1658—1660) i przechody wojsk litewskich koronnych do 1662 r. Stacje wojskowe i przechody wojsk w początku wieku XVIII dopełniły obrazu zniszczeń miasta i wsi miejskich. Chaos gospodarczy i straty wśród ludności pogłębiła panika wywołana obecnością na Podlasiu Tatarów — sojuszników polskich. Jan Antoni Chrapowicki w swoim dziuryszu pod datą 24 X 1656 r. pisał: „trwoga od Tatarów, którzy mimo Wysokie Litewskie przechodzili”, 17 XI 1656 r.: „Trwoga od kosa tatarskiego, który ciągnął spod Bielska za Bug. Tymi czasy Supan Kazy aga przeszedł za Bug z wojskiem tatarskim, które w plen naszych nabrali srogą moc, osobliwie Mazurów i niesłychane zbytki na Podlaszu poczynili”¹¹⁰.

Wydarzenia 2 połowy XVII w. wywołały niewątpliwie wzmożoną emigrację ludności masowo opuszczającej zagrożone tereny. Prawdopodobnie wtedy uciekli z Bielska rzemieślnicy i kupcy. Gdy minęło zagrożenie, nie powrócili do miasta, ponieważ z racji pełnionych zawodów i rozwiniętych kontaktów handlowych szybko znaleźli miejsce w strukturach gospodarczych innych terenów i miast.

Sytuację miasta pogorszyły stacje wojskowe i przechody wojsk w początku wieku XVIII. Obraz zniszczonego miasta przedstawia fragment „Rejestru domow pustych w mieście Bielskim roku 1714”¹¹¹. Wymienia on 86

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ AP—Bstok, Kamera 2283.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Ibid.

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Jan Antoni Chrapowicki, *Dziurysz, część pierwsza: lata 1656—1664*, wyd. T. Wasilewski, Warszawa 1978.

¹¹¹ AGAD, Księga grodzka brańska, nr 13, k. 784, 784v.

domów: „przedtem dobrze budowanych, teraz przez uciążenie żołnierzy i stacji brania gwałtownie spustoszonych i wniwecz obróconych”. Rejestr ten wspomina też o masowych ucieczkach mieszczan bielskich: „z powodu nędzy precz mieszczanie pouciekali, żadnego gospodarza (...) nie widzieliśmy”. Wtedy to znacznemu zniszczeniu uległ ośrodek garbarski na Dubiczach i Zastawiu. W 1714 r. było tam 49 pustych domów¹¹².

W XVIII w. dominującą grupę wśród mieszczan bielskich stanowili ludzie nie związani z handlem i rzemiosłem, a utrzymujący się głównie z rolnictwa. Zaważyło to na ukształtowaniu się rolniczego charakteru miasta, którego sytuację tak określono: „handel towarami tak krajowymi jako i zagranicznymi, tudzież sposobność do wszelkich rzemiosł, że się obywatele miasta tego najbardziej do szynka i rolnictw przywiązali, całe są zaniedbane, stąd poszło, że placow barzo wiele we wszystkich ulicach do zabudowania przyzwoitych w ogrody zarobne są zamienione”¹¹³.

Sytuację w mieście komplikował silny napływ okolicznej szlachty, która „lewem i prawem” wchodziła w posiadanie parcel miejskich¹¹⁴. Nastąpiło zaciemnienie sytuacji prawnej w mieście, w którym istniały silne jurydyki — Poświętne, Podklasztorze, Podzamcze, Klementynowo i szereg większych lub mniejszych libertacji.

Poczynając od 1 połowy XVIII w. Bielsk był pod wpływem gospodarczych poczynań starosty i wójta Jana Klemensa Branickiego. Chciał on na wschodnim (prawym) brzegu rz. Białej stworzyć konkurencyjny organizm gospodarczy, w którego skład weszłyby: Klementynowo, Dubicze — dzielnica wyspecjalizowanego rzemiosła (prawdopodobnie zasiedlona wtórnie w XVIII w. przez Branickiego) i Hołowiesk — część rezydencjalna. Najważniejszym elementem w planie tej struktury gospodarczej było Klementynowo. Branicki w 1737 r. otrzymał pozwolenie lokowania „miasta Klementynowa (...) na

112 Ibid.

113 OWPB, t. IV, s. 81.

114 Procesu napływu szlachty do Bielska nie należy wiązać tylko z sytuacją gospodarczą i demograficzną miasta w początkach wieku XVIII. Rozpoczął się on dużo wcześniej, ponieważ jest wyraźnie uchwytany w XVII-wiecznych źródłach pisanych. Szlachta wstrzymywała się od płacenia magistratowi podatków z posiadanych gruntów miejskich, co zrodziło długotrwały spór. Znamy go dokładnie z sumariusza przywilejów miejskich i z innych zachowanych w Kamerze źródeł. Uniwersał Jana III z 1680 r. tak rozstrzyga ten spór: „aby wszyscy tak duchowni, jako i szlachta, dobra i grunta miasta Bielska trzymający, wszelkie podatki, pobory, hyberty, stacje żołnierskie i podymne, tudzież wszelkie kontrybucje tak publiczne jako i prywatne podług propozycji z tenuty z mieszczan bielskiemi płacili, postanawia i nakazuje, a w niedosyć uczynieniu daje moc burmistrzom, rajcom, wójtom i ławnikom na dobrach i gruntach czynienia egzekucji”, OWPB, t. IV, s. 63. Zob. J. Maroszek, *Osadnictwo drobnoszlacheckie w miastach podlaskich w XVI–XVIII w. Problem konkurencji gospodarczej*, (w:) Zeszyty Naukowe Filii UW w Białymstoku, nr 19, Humanistyka, t. IV, Dział H — prace historyczne, Białystok 1977.

gruncie jego dziedzicznym Majorowszczyzna nazwanym”¹¹⁵. Prawdopodobnie Branickiemu nie chodziło o lokowanie miasta sensu stricto, lecz o lokację osady targowej, której położenie, mając na uwadze gospodarkę miasta i bieg szlaków komunikacyjnych, było dogodne. Lokacja Klementynowa, a tym samym stworzenie nowej, jednorodnej struktury gospodarczo-rezydencjalnej, konkurencyjnej wobec miasta, było nieudane. Należy sądzić, że mieszczanie bielscy, opierając się na prawie zabraniającym lokowania nowych miast lub targów w pobliżu już istniejących w odległości mniejszej niż 2 mile, wydatnie w tym dopomogli¹¹⁶.

Branicki zdecydowanie ingerował też w działalność istniejących cechów miejskich. W 1761 r. na trzech kupionych u mieszczan placach, położonych za karczmą wójtowską, przy północnej pierzei rynku, wybudował jatki i „kazał jatki miejskie przemocą znieść i cech rzeźniczy skazał, ustanawiając monopol na mięso”¹¹⁷.

W celu uporządkowania sytuacji gospodarczej i prawno-własnościowej w Bielsku komisarze Komisji Boni Ordinis zlustrowali w 1779 r. stan miasta. Pracą ich przebiegała wieloetapowo i objęła wszystkie dziedziny życia gospodarczego Bielska¹¹⁸. Zarejestrowali oni w mieście placów osiadłych 269, ogrodów zarobnych „w korce poprzemienianych” z placami pustymi 438 i placów pustych 38¹¹⁹. Zwarta zabudowa miasta koncentrowała się wokół rynku, ul. Szerokiej — Rynkowej i Litewskiej, natomiast place w „korce poprzemieniane” grupowały się na peryferiach miasta.

Rejestr komisarski wymienia dzielnicę miasta nazwaną „Nową Osadą”¹²⁰. Czas jej powstania trudno jest określić źródłowo, niemniej zasady budowy jej układu przestrzennego wskazują na dzieło lustratorów pomiary włóczęj.

W 1784 r. wybuchł w Bielsku pożar, który zniszczył Dubicze i całą północno-wschodnią część miasta¹²¹. Spalił się wtedy m.in. stary i nowy klasztor karmelicki, kościół pw. Matki Bożej z Góry Carmel i ratusz miejski. Mieszczanie, korzystając z pomocy Izabelli Branickiej, odbudowali budynek klasztorny w jego podstawowej części, rezygnując z odbudowy dwóch skrzydeł bocznych, w miejscu których wybudowano nowy kościół pw. Matki Bożej z Góry Carmel. W tym czasie przebudowano też kościół farny i wybudowano ratusz miejski.

115 AGAD, MK, Sigillata, nr 26, f. 50.

116 Volumina Legum, t. VII, Petersburg 1860, s. 755–757.

117 AP–Bstok, Kamera 2328.

118 OWPB, t. IV, s. 58–64.

119 Ibid., s. 81.

120 Ibid., s. 71.

121 AP–Bstok, Kamera 2310^a.

*

Etapy rozwoju układu przestrzennego Bielska w XIV—XVI w. są świadectwem procesów i wydarzeń historycznych zachodzących w tym czasie na Podlasiu. Włączenie podlaskich rubieży w skład państwowości litewskiej przyczyniło się do zaniku, funkcjonującego na tym terenie, systemu grodowego. W pobliżu niektórych grodowych zespołów osadniczych powstały w 1 połowie XIV w. litewskie zespoły osadniczo-obronne. Składały się one z warowni — drewnianego zamku — i z osad otwartych, z których niektóre pełniły rolę ochronną zamku w jego systemie obronnym. W skład bielskiego zespołu osadniczo-obronnego wchodził drewniany zamek i dwie osady — Kłopoty i Osada Podzamecka — chronione przez naturalne warunki geograficzne. Powstał on w pobliżu dawnego grodu, w węźle drogowym traktów: Bielsk—Grodno, Bielsk—Brześć, Bielsk—Brańsk—Drohiczyn.

Stabilizacja przynależności terenów podlaskich do Litwy wywołała intensywną ich kolonizację, w wyniku której zespoły osadniczo-obronne tracą znaczenie. Ich układy przestrzenne ulegają rozbudowie i przebudowie, przekształcając się w pierwotne organizmy późniejszych miast. Zamki tracą obronne znaczenie stając się rezydencjami gospodarskimi.

Bielski zespół osadniczo-obronny w końcu XIV i w 1 połowie XV w. ulega szybkiej rozbudowie. Procesy urbanizacyjne zachodzą w pobliżu zamku. Zabudowany zostaje plac targowy położony między południowymi skrajami Kłopotów i Osady Podzameckiej a północną częścią zamku. W XV w. istnieje już w pobliżu niego tzw. „miasto zamkowe”, które do 1495 r. rządziło się prawem zwyczajowym.

W XV wieku podlaskie zespoły osadniczo-obronne otrzymują prawa miejskie. W ich układach przestrzennych powstają nowe dzielnice nazywane „miastami lackimi”.

W Bielsku powstanie tzw. „miasta poświęcińskiego” (lackiego), położonego na północ od „miasta zamkowego”, należy wiązać z działalnością osadzonego w 1430 r. wójta. Do 1495 r. w Bielsku istniały dwa odrębne organizmy miejskie, rządzące się różnymi prawami. Sytuacja ta uległa zmianie, kiedy miasto otrzymało prawo magdeburskie, spod którego wpływów wyłączono pewną część „miasta zamkowego” tworząc jurydykę starościńską, na której obszarze znajdował się zamek. Pełnił on już w końcu XV w. rolę rezydencji starostów bielskich.

Przestrzeń królewskich miast podlaskich ulegała pewnym zmianom w XVI w. w czasie ich rozmierzania na włóki. W Bielsku w latach 1560—1563 przeprowadzono regulację przestrzeni miejskiej. Zlikwidowano wówczas place targowe istniejące w pobliżu świątyń bielskich, wytyczając w zamian jeden rynek miejski. Z działalnością mierników królewskich należy łączyć powstanie w mieście stabilnej struktury prawno-własnościowej, charakteryzującej się m.in. wyraźnym układem podregulowanych parcel. W tym czasie

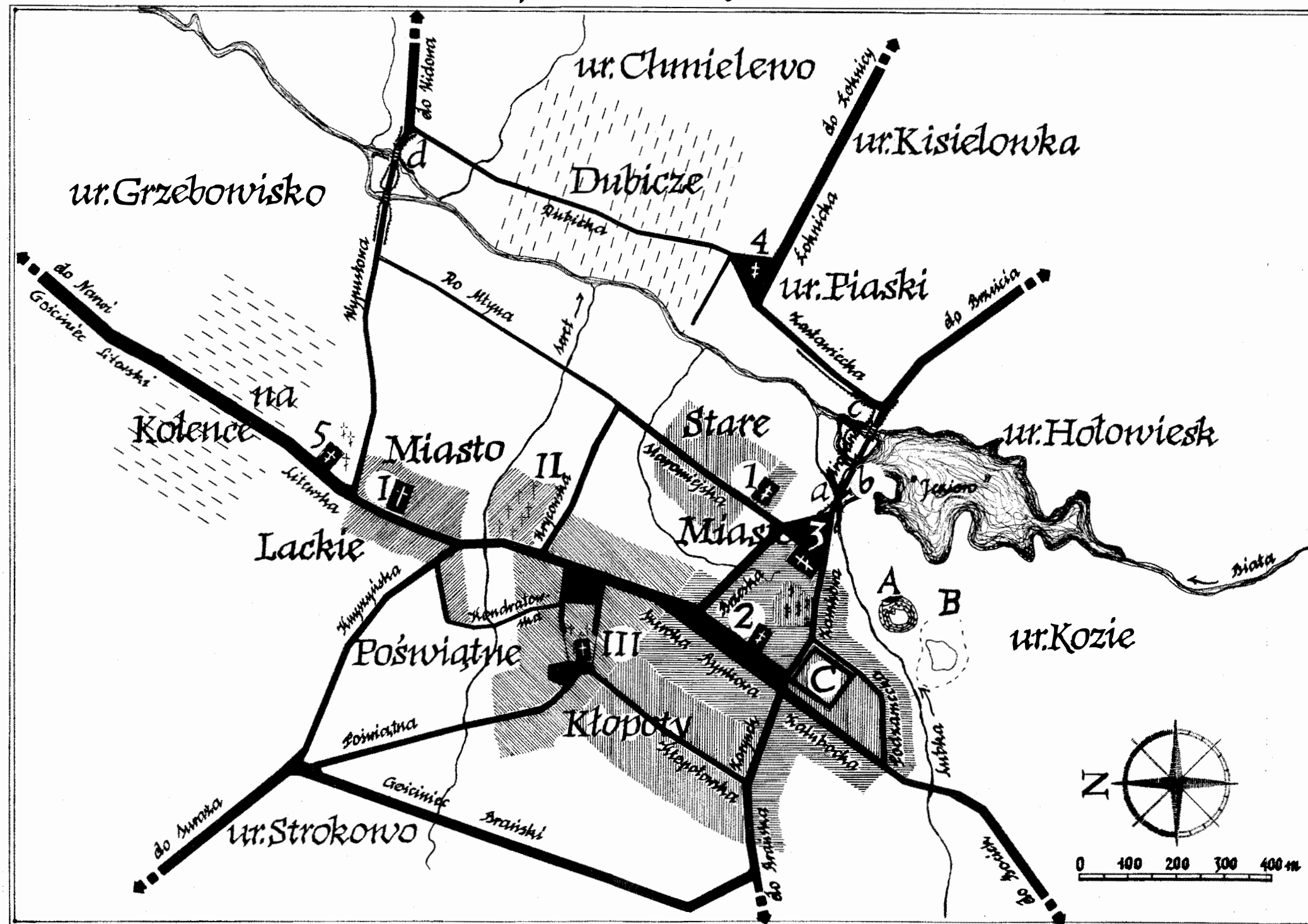
podjęto decyzję usunięcia z miasta zabudowań folwarku starościńskiego. Usytuowano je nad rz. Białą w miejscu nazywanym Hołowiesk. Tam też wybudowano, po spaleniu się zamku, nową rezydencję starościńską. Nowo powstały renesansowy kompleks dworsko-ogrodowy i folwarczny nazywano „Zamkiem hołowieskim bielskim”.

W XVII—XVIII w. nie wystąpiły istotne zmiany w układzie przestrzennym miasta. Stworzona w czasie pomiaru włócznej struktura prawno-własnościowa okazała się trwałym jego elementem. Siatka ulic, uznana w XVI w. za granice własnościowe w mieście, nie uległa zmianom i dotrwała do końca XVIII w.

BIELSK PODLASKI

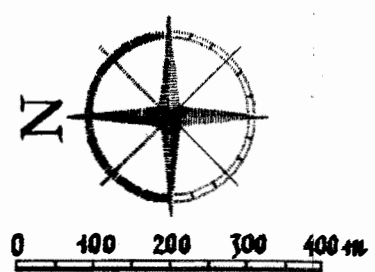
skala 1:5 000

Układ przestrzenny w 1563 roku

Oznaczenia :

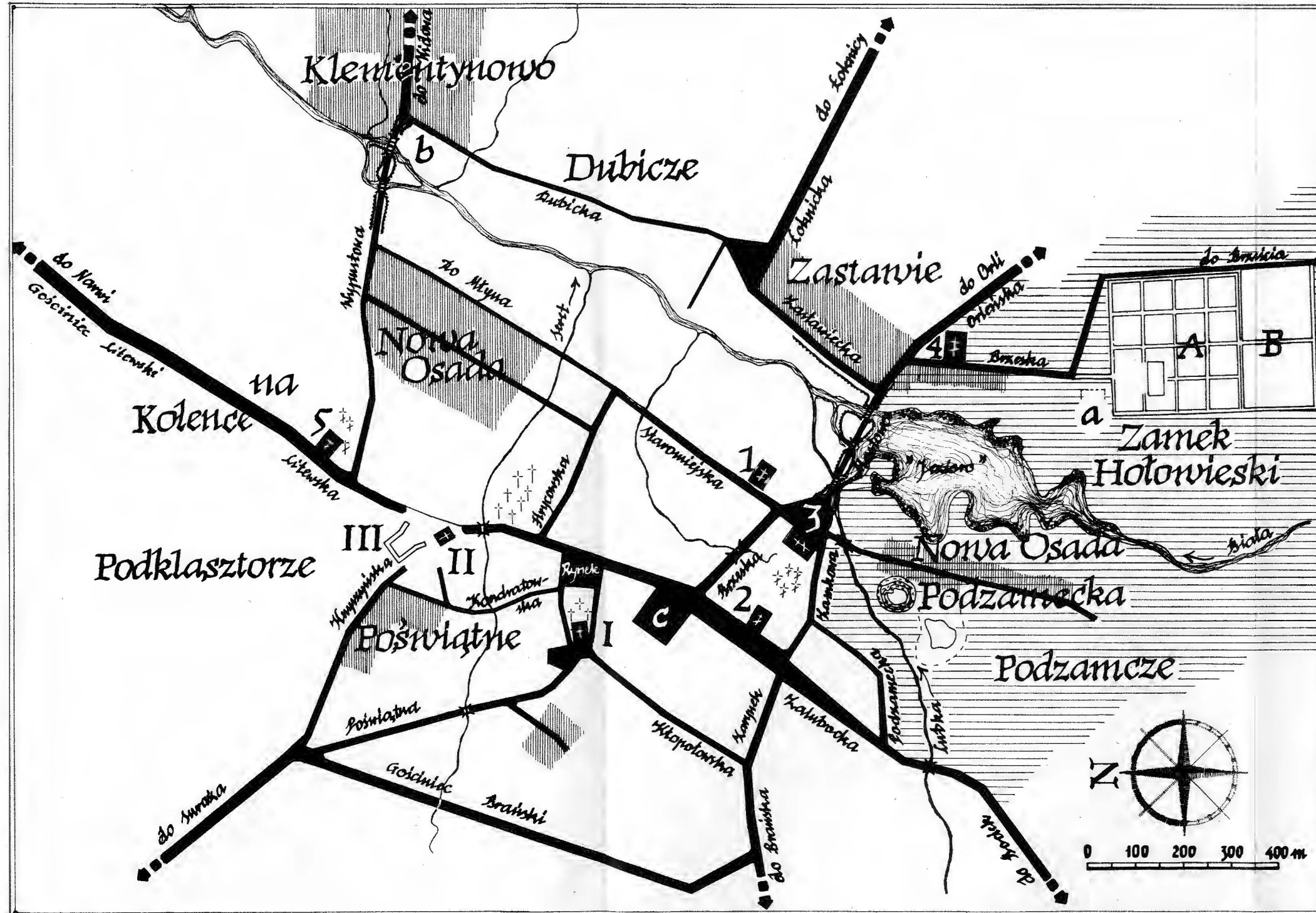
- A Grodzisko
 - B Teren podgrodzia
 - C Zamek (XIV - 1563)
 - I Kościół pw. Sw. Marcina
 - II Cmentarz Sw. Marcina
 - III Kościół i cmentarz pw. Narodzenia N.M.P. i Sw. Mikołaja
 - 1 Cerkiew pw. Narodzenia N.M.P.
 - 2 Cerkiew pw. Sw. Michata
 - 3 Młanitor nikolski
 - 4 Cerkiew pw. Zmartwychstania Pańskiego
 - 5 Cerkiew pw. Sw. Trójcy
 - a Młyn Sypłiny
 - b Młyn Ciaronick
 - c Młyn Janykonicz
 - d Młyn Sikinin
- Stare Miasto (Miasto Ruskie)
- II poł. XIV w. - I poł. XV w.
 - II poł. XV w. - I poł. XVI w.
- Miasto Lackie (Nowe Miasto)
- 1430 rok
 - II poł. XV w. - II poł. XVI w.

opr. Jerzy Zieleniewski

BIELSK PODLASKI
skala 1:5 000

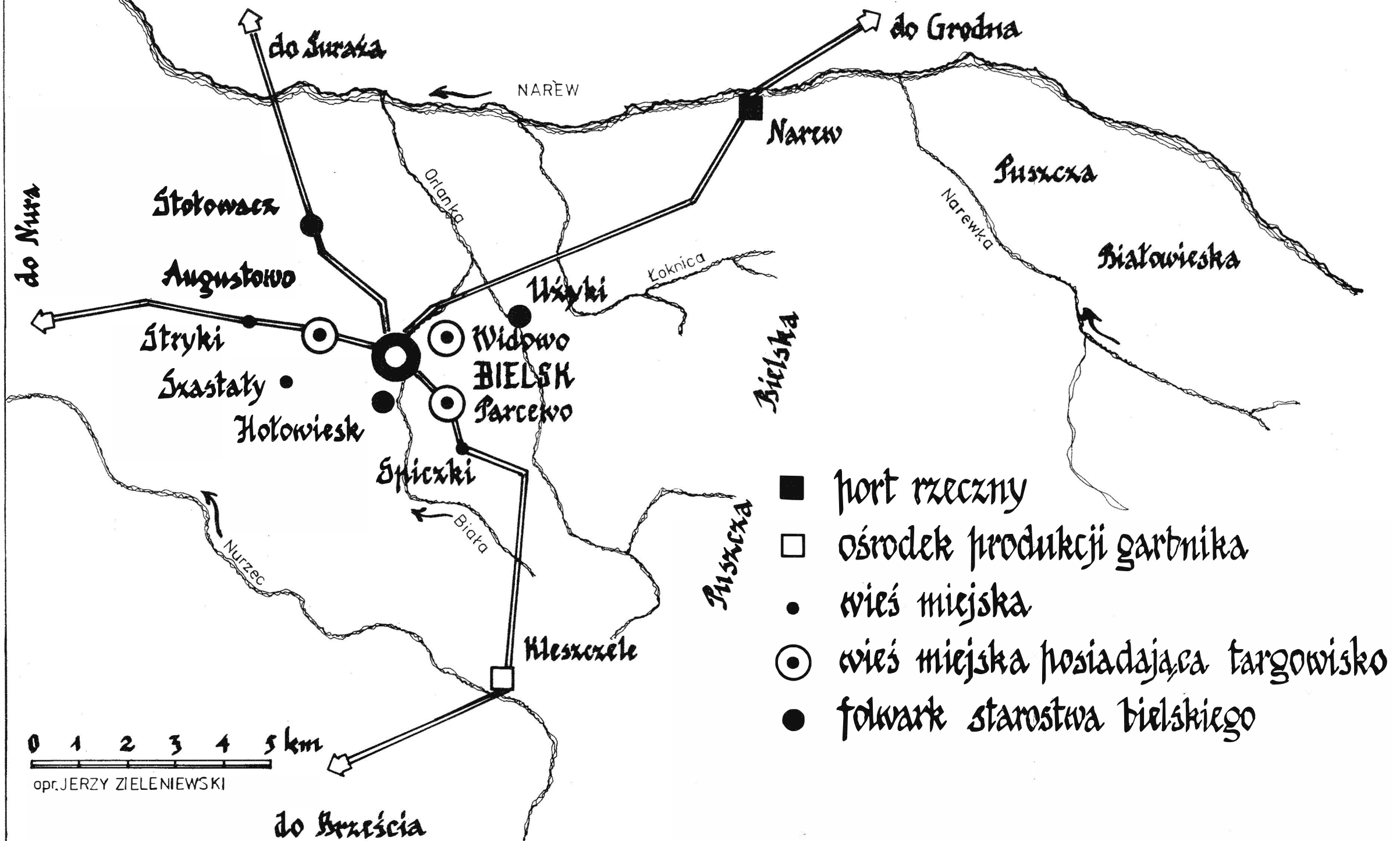
Układ przestrzenny w XVIII wieku

Oznaczenia :

- A Część rezydencjonalno-ogrodowa
- B Część folwarczna
- a XVI-wieczna sytuacja dworu
- b Młyn Klementynowski (dawniej Sikiń)
- c Hołowski Rynek
- I Kościół i cmentarz pw. Narodzenia N. M. P. i Sw. Michała
- II Kościół pw. Matki Bożej x Góry Karmel
- III Klasztor Karmelitów
- 1 Cerkiew pw. Narodzenia N. M. P.
- 2 Cerkiew pw. Sw. Michała
- 3 Klasztor nikolski
- 4 Cerkiew pw. Zmartwychwstania Pańskiego
- 5 Cerkiew pw. Sw. Trójcy
- ==== Jurydyka starościńska
- ===== Dzielnice powstałe w XVII-XVIII wieku

ZAPLECZE GOSPODARCZO-HANDLOWE BIELSKA w XVI wieku

- port rzeczny
- ◻ ośrodek produkcji garbnika
- wieś miejska
- ⊙ wieś miejska posiadająca targowisko
- folwark starostwa bielskiego

0 1 2 3 4 5 km

opr. JERZY ZIELENIOWSKI

do Brześcia

OBSZARY LEŚNE TRZEBIONE I KOLONIZOWANE PRZEZ BIELSK w XV i XVI w.

